

1. Přístup k problému

Poznávání sociální struktury kterékoli společnosti, socialistické i kapitalistické, a zejména jejich srovnávání představuje neobyčejně složitý problém nejen metodologický, ale také teoretický.

Empiricky zjiitelná a zjišťovaná data o sociální struktuře v jednotlivých společnostech a v jednotlivých zemích nejsou bez vztahů k ontologii lidského rodu, z níž vyplývají otázky o postavení člověka v dnešním světě a o možnostech společnosti vytvářet podmínky pro jeho svobodný rozvoj. Jde tu ne o trivialitu subjektivně pocítované osobní svobody a případné „svobodné“ volby ve volném čase, ale o sebeuskutečňování člověka v jeho lidské podstatě v konkrétně historických podmínkách revolučního pohybu. V souvislosti s tím se klade otázka, jak dalece může sociologie dovádět empirické poznávání sociálních struktur jednotlivých společností k hlubšímu teoretickému poznání a umožňovat tím marxisticko-leninskou reflexi daného stavu a jeho filosofický a praktický přesah směrem k budoucnosti lidstva.

Řešení tohoto neobyčejně složitého problému se neujímáme jen z abstraktní potřeby poznávat. Nejde nám také pouze o to, abychom se propracovali k vědeckému poznávání sociální struktury v jednotlivých zemích a dobřeli se možnosti tyto struktury porovnávat a vyslovovat stále přesnější sociologické výpovědi o tom, co je. V první řadě nám jde o to, abychom pomohli aktivně zasahovat do vývoje společnosti a její sociální struktury. K účelnému a racionálnímu zasahování do vývoje společnosti (nejen ve smyslu vnější ekonomické účelnosti a racionality) a její sociální struktury však nestačí jen poznání toho, co je. Nezbytnou podmínkou je neustálá konfrontace toho, co je, s tím, co chceme.

To předpokládá:

1. Při ujasňování metodologických a teo-

retických otázek mezinárodní komparace údajů o sociálních strukturách neustále propracovávat vědeckou charakteristiku socialistické společnosti a socialistického životního stylu — od ekonomických a politických základů socialistického společenského řádu přes nároky soudobého a předpokládaného rozvoje vědy a techniky až k formování vědomí společnosti socialistického společenského řádu, a to v jeho kvalitativní odlišnosti od řádu kapitalistického. Podstatnou složku zde tvoří věcné hodnocení kontinuálních a diskontinuálních procesů v ekonomice, v rozvoji vědy a techniky i ve vzdělání a v kultuře.

2. Formulovat cíle dalšího rozvoje socialismu, a to nejenom cíle krátkodobé, ale dlouhodobější perspektivu. Mám na mysli alespoň perspektivu přesahující fyzickou hranici generací, které jsou dnes v produktivním věku.

Ani jeden z těchto dvou základních úkolů nemůžeme úspěšně řešit pouze komparací naší situace s empiricky zjiitelnými a zjišťovanými údaji o soudobém kapitalismu, a to ani za předpokladu, že se budeme úspěšně vypořádávat s teoretickou a ideologickou reflexí soudobých kapitalistických společností. Především se musíme teoreticky i prakticky zmocňovat konkrétních poznatků o socialistické společnosti v jejím celku i v jejích projevech v konkrétních zemích a dopracovávat se k vlastním závěrům jako základu filosofického přesahu současnosti, abychom mohli formulovat další cíle. Domnívám se, že zde je naše největší slabina a že právě proto, že se nám málo daří formulovat cíle společnosti na základě jejich maximální vědecké fundamentace, a to nejen fundamentace vědeckotechnické, ale i politické a filosofické, stává se nám, že se necháváme překvapit náhle se vynořivšími problémy, o nichž jsme vůbec neuvažovali a které proto nedovedeme rychle racionálně a při-

* Referát přednesený na Kolokviu o teoretických a metodologických problémech výzkumu socialistické sociální struktury ve Smolenicích v listopadu 1971.

tom perspektivně řešit. Ovšem, čím více a opravdověji budeme chtít nahlížet do budoucnosti, tím více neznámých musíme předpokládat a tím více proměnných musíme uvažovat.

Nejvíce neznámých a nejvíce proměnných je na straně člověka jako dějinného subjektu. Nejde vůbec o abstraktní filosofickou antropologii. Jde o konkrétně historické stupně vývoje člověka s celou oblastí reflexe a sebereflexe společnosti, promítnuté do institucionální struktury, která zprostředkovává v současné společnosti, kapitalistické i socialistické, reálný subjekt-objektový vztah. V kapitalistické společnosti jde spíše o přizpůsobování člověka jako subjektu objektivním podmínkám jeho života (i když na vysoké technické úrovni), v socialistické společnosti spíše o snahu a aktivizaci tohoto subjektu ve smyslu individualizace člověka v rámci kolektivu osvobozujících se lidí: v kolektivu a kolektivně si zde člověk vytváří svůj individuální svět v souladu s Marxovou tezí, že člověk není člověku hranicí, ale uskutečněním jeho svobody. Tato Marxova teze a praxe socialistické společnosti jsou přímo protikladné dnešnímu liberalistickému heslu fair play, které se i nám může jevit jako neobyčejně přitažlivé, pokud neanalyzujeme uskutečnění možnosti jednotlivce 1. vůbec se zúčastnit této hry v třídně rozdělené společnosti a 2. vyhrát v této hře na základě hodnot, jejichž nositelem není nic jiného a nikdo jiný než ten, kdo se hry účastní. To v praxi znamená, že liberalismus vlastně ukazuje druhého člověka jako soupeře, jehož vítězství a schopnosti jsou překážkou uplatnění mých schopností. V socialistické společnosti naproti tomu nejsou schopnosti druhého člověka omezením mých možností a schopností, ale naopak: já jako lidská bytost nalézám ve schopnostech a možnostech druhého člověka přesah sebe sama a účastním-li se na rozvoji jeho schopností, participuji tím i já na těchto schopnostech jako člen společenského kolektivu.

V nejobecnější rovině bývá skutečnost, že na straně člověka je mnoho neznámých a že jako subjekt je značně tvrdší vůči všem vnějším tlakům, vyjadřována tím, že lidský faktor se stal limitujícím činitelem dalšího rozvoje vědy a techniky, že se svět civilizace mění, ale svět člověka zůstává neměnný.

Znamená to však skutečně zaostávání člověka? Nejde o přirozenou obranu přírody v člověku proti vlivům, které ji ohrožují? Přirozeně, že takovou otázku můžeme položit a také ji klademe s vědomím, že platí jako otázka jen v případě, že je položena na takovém stupni našeho vlastního vědeckotechnického a hospodářského rozvoje, že může být položena, aniž by ji bylo možno interpretovat jako obhajobu nežádoucího stavu.

V uvedené otázce jde o dva problémy: 1. Je člověk schopen pozitivní změny jako součást přírody a společnosti, nebo zůstává v podstatě týž, jakým byl na úsvitu dějin?

Vezmeme-li vývoj člověka v historickém průřezu skutečně od úsvitu dějin, pak nemůžeme nepřiznat, že se změnil, a to právě působením práce. Ke změnám člověka podstatně přispěly změny v obsahu a v charakteru práce; s nimi souvisejí nové formy společenských vztahů a styku mezi lidmi. Historie je zafixovala jako systémy hodnot, které se proměňují v dějinném vývoji. Nejpatrnějších změn doznávají struktury hodnot společnosti, což má přirozený vliv na celkové hodnotové systémy a strukturu hodnot člověka jako jednotlivce. Zůstává zde arciž problém člověka jako součásti přírody, což je však spíše oblastí zájmu biologie, psychologie, fyziologie — a také umění.

2. Docházíme-li k závěru, že se člověk opoždí za technikou, pak je zapotřebí zkoumat, jaké je východisko tohoto tvrzení. Zdrojem může být i poněkud jednostranný názor, že člověk není práv technickému rozvoji proto, že není schopen rychle adaptace materiálním podmínkám svého života tak, aby nebylo brzděno tempo civilizačního rozvoje.

Tento názor nebere dostatečně v úvahu, že rozvoj vědy a techniky, jakkoli se osamostatnil vůči člověku a sám v sobě zakládá imanentní pohyb, je uváděn na scénu dějin člověkem, jeho rozumovými schopnostmi. Rozvoj vědy a techniky je důsledkem vědomé lidské aktivity pramenící z dialektiky subjektu a objektu. Proto je možno otázku také obrátit a ptát se, neodpovídá-li potřebám objektivního společenského pohybu a reálnému stupni humanizace společnosti spíše zdůraznění potřeb subjektu, není-li tedy třeba využít lidskou aktivitu v její společenské funkci

kteřá už arcíř přesahuje sféru techniky a technologie — k takovému zasahování do historického vývoje, aby byla v souladu s konkrétně historickými potřebami člověka.

Člověk to však může učinit pouze jako společenská bytost v socialistické společnosti, která rozvíjí jeho sebevědomí a sebeuvědomění a institucionalizuje je tak, že člověk je schopen podřizovat si civilizační sféru, racionálně ji regulovat v zájmu vlastního rozvoje a neustále překonávat ocizenost předmětného světa. Jde tedy o to, není-li opožďování člověka a společnosti za hospodářsko-technickým rozvojem způsobeno nedostatečným uplatňováním humanistických zřetelů v dialektice subjekt-objektového vztahu člověka a civilizačního vývoje, nebo — v nejobecnější rovině — vztahu civilizace a kultury.

2. Problémy interpretace porovnávání údajů v oblasti vzdělání

Předcházející metodologicko-teoretická úvaha má svůj význam pro smysluplné komparace v oblasti vzdělání. Smysluplnost těchto komparací — po překonání základních metodických obtíží, s nimiž se setkáváme při komparaci jakýchkoli údajů o společnosti — závisí na tom, do jaké míry se nám podaří vědecky interpretovat shromážděné údaje, to znamená interpretovat je nejen v rámci jejich vlastní struktury, ale také ve vztazích k ostatním oblastem společenského života a posléze komplexně ke společnosti a jejímu pohybu.

Údaje o vzdělání a školství vůbec jsou považovány za relativně srovnatelné ve světovém měřítku, tj. jak uvnitř socialistického tábora,¹ tak mezi kapitalistickými a socialistickými zeměmi.

Zatím přistupujeme k mezinárodním komparacím vztahu vzdělání a společnosti možno říci výhradně z hlediska vztahu vzdělání k hospodářskému a vědeckotech-

nickému rozvoji. Tento přístup převažuje i v případech, kdy se uvažuje o relevanci vzdělání pro sociální mobilitu. Velice výrazné je to zejména při porovnání kvalifikačních struktur a počtu odborníků v národním hospodářství a ve sféře státního řízení s počtem vysokoškolských studentů. U těchto údajů se pozastavíme.

Jistě neobvyčejně závažné je zjištění, že v počtu vysokoškoláků v poměru k počtu obyvatelstva se socialistické státy neopožďují za nejvyspělejšími zeměmi světa, naopak v řadě případů jsou před nimi.²

Socialistické země vynakládají z národního důchodu v průměru vyšší procento prostředků na vzdělání než státy kapitalistické.³

Tomu odpovídá dynamika rozvoje vysokoškolského vzdělání a růst počtu studentů v poměru k počtu obyvatelstva v uplynulých 20 letech. Řada socialistických států v tomto období překonala některé problémy, které vyplývaly z nedostatečně rozvinutého školství zděděného z minulosti. V průběhu posledních dvou desetiletí se také podstatně snížilo rozpětí mezi velmocemi. Jestliže ještě v roce 1955 připadalo na

² Počet vysokoškoláků v poměru k počtu obyvatelstva ve vybraných zemích

Země	Rok	Počet vysokoškoláků v tisících	Počet vysokoškoláků na 10 000 obyvatel
Bulharsko	1969/70	86	101
ČSSR	1969/70	134	93
Maďarsko	1969/70	79	77
NDR	1969/70	122	71
Polsko	1969/70	152	76
SSSR	1969/70	4550	188
Francie	1966/67	474	95
Japonsko	1967/68	1094	109
NSR	1966/67	282	49
V. Británie	1967/68	432	78
USA	1968/69	4540	226

Prameny: *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1969 g.*; *Statističeskij žezgodnik*, Moskva 1970, s. 133.

Země	Relace mezi počtem studentů na 10 000 obyvatel a GNP per capita (USA=100)	Relace mezi výdaji na vzdělání z národního důchodu a GNP per capita (USA=100)
Bulharsko	186	137
ČSSR	106	126
Maďarsko	80	115
Polsko	121	150
SSSR	178	171
Francie	68	93
NSR	48	88
V. Británie	59	120
USA	100	100

Citováno podle: R. Řícha, *Vědeckotechnická revoluce a její společenské aspekty*, Filosofický časopis 1/1971, s. 20–21.

¹ Relativní srovnatelnost údajů o vzdělání je umožněna tím, že národní statistiky jednotlivých zemí jsou sjednocovány příslušnou odbornou komisí UNESCO, a to po stránce obsahové a pojmové i po stránce zpracování dat. Pokud bychom chtěli srovnávat údaje jednotlivých zemí přímo, setkali bychom se s téměř nepřekonatelnými obtížemi, neboť jsou uváděny podle organizačních a obsahových struktur, které se v jednotlivých státech podstatně liší. Kromě škol státních existují školy financované a spravované územními celky, školy soukromé a církevní; v některých zemích nebyla dosud překonána rasová diskriminace v přístupu ke vzdělání; v jednotlivých zemích jsou rozdíly ve vnitřním členění škol podle stupňů apod.

10 tisíc obyvatel v USA o 72 vysokoškola-
ků více než v SSSR, v roce 1970 to bylo
jen 38, přičemž tempo růstu počtu vysoko-
škola-ků v SSSR zůstává vyšší než v USA.

Stejně jako celkové počty vysokoškola-
ků můžeme sledovat i rozložení studentů
podle oborů studia. Všeobecný trend směřu-
je ke zvyšování počtu vysokoškola-ků
s technickým zaměřením. Údaje tohoto
druhu mají přímý vztah k hospodářskému
a vědeckotechnickému rozvoji společnosti.
Je proto zcela na místě, jestliže z těchto
a podobných údajů — jako je například
socioprofesionální a kvalifikační struktura
společnosti — vyvozujeme závěry o místě
té které společnosti, té které země, v po-
řadí dosaženého hospodářského a vědecko-
technického rozvoje a o jejich dalších mož-
nostech v tomto směru.

Charakter společnosti je však určován
charakterem výrobních poměrů a dialek-
tikou těchto poměrů a všeobecných pod-
mínek rozvoje společnosti. Sem přirozeně
patří i stupeň hospodářského a vědecko-
technického rozvoje. Tato dialektika má
rozhodující vliv na formování společenského
i individuálního vědomí a na způsob
participace lidí na utváření daného cha-
rakteru výrobních vztahů a všeobecných
podmínek života společnosti.

Jakmile uvedeme výše uvedená fakta do
této souvislosti, musíme se ptát nejen na
to, jaké je pořadí té které země v počtu
vysokoškola-ků vůbec, ale i na to, jak se
na jejich všeobecném růstu podílejí čle-
nové dané společnosti. Na základě údajů
stejně zpracovaných jako byly údaje v ta-
bulkách uvedených v pozn. 2, 3 dostaneme
odpověď, která zní v neprospěch všech ka-
pitalistických států bez výjimky. V žádném
z nich se nepodařilo odstranit diskriminaci
v přístupu ke vzdělání, která existuje bez

ohledu na případné právní záruky. Sociál-
ní struktura vysokoškola-ků ve všech ka-
pitalistických státech se podstatně liší od
sociální struktury společnosti.⁴ Zatímco ve
všech socialistických státech došlo k pod-
statnému sblížení sociální struktury vysoko-
škola-ků se sociální strukturou společ-
nosti. V Československu se podíl vysoko-
škola-ků z dělnických rodin ustálil zhruba
na 40 % z celkového počtu.

Tato zjištění staví do jiného světla celý
problém zvyšování počtu vysokoškola-ků.
Poukazuje nejen na dvojznačnost, ale na
mnohoznačnost interpretací dat o růstu
počtu vysokoškolsky vzdělaných, a tedy
také nejkvalifikovanějších pracovníků, jest-
liže se tato interpretace opírá pouze o vztah
k všeobecným tendencím hospodářského a
vědeckotechnického rozvoje, který se při-
rozeně projevuje ve všech průmyslově vy-
spělých zemích i v zemích takzvaného třetí-
ho světa.

Fakta o nízkém procentuálním zastou-
pení dětí z nejnižších sociálních vrstev na
vysokých školách, která jsou předmětem
studia v západní sociologii, pedagogice a
ekonomii, mají svéráznou interpretaci. Ob-
viňují prostě ve většině případů rodinu.
Netřídní chápání společenské struktury
umožňuje zcela obejít sociální a politické
souvislosti a ekonomické bariéry.⁵ Celý
problém je spatřován v tom, že vysoké a
střední vrstvy nebudou schopny pro ma-
lou početnost dodat na vysoké školy po-
třebný počet studentů, což by mohlo ohro-
zit ekonomický růst a vědeckotechnický
rozvoj společnosti. Odtud pramení hnuti
za demokratizaci vzdělání v kapitalistick-
ých zemích. Právě z tohoto důvodu není
možno stavět na stejnou úroveň — jak
se často děje — demokratizační snahy
v oblasti vzdělání v kapitalistických stá-
tech.

⁴ Podíl dětí z dělnických rodin na vysokých ško-
lách v roce 1964 (v %)

Země	
Bulharsko	34,5
ČSSR	37,9
Maďarsko	33,1 (1957)
Polsko	35,0
Francie	8,3
V. Británie	25,0 (1963) na universitách. včetně zemědělských dělníků a slabého počtu řemeslníků

Citováno z: *Accès à l'enseignement supérieur du
point de vue de l'origine sociale, économique et*

culturelle des étudiants, UNESCO 1967, s. 27, 28, tab.
č. 6.

⁵ V 6 zemích Evropského hospodářského společen-
ství vzrostl počet vysokoškola-ků v letech 1962—1967
o 70 %, avšak podíl dětí z dělnických rodin na tomto
přírůstku činil pouze 9 %. Většina vysokoškola-ků
pocházela z rodin drobné a střední buržoazie. (*Le
Monde, Školství a vědecký, ekonomický a sociální
rozvoj*), zpráva o semináři UNESCO v Paříži 27. —
30. prosince 1968).

⁶ I věcně cenné výzkumy o vlivu sociokulturního
prostředí rodin na vzdělatelnost a aspirace dětí
jsou v obecnější, teoretické rovině znehodnocovány
tvrzením, že nízké aspirace dětí z rodin, kde mají
rodiče pouze základní vzdělání a rodina je na nej-
nižším stupni statusového žebříčku, je výsledkem
rodinné výchovy, u níž kauzální řetěz končí. (Na-
příklad: R. D. Hess and V. C. Schipman, *Early Expe-
rience and the Socialisation of Cognitive Modes in
Children*, Child Development, Vol. 36, No. 4, 1966.)

tech a ve státech socialistických, neboť zde demokratizace vzdělání souvisí s celkovou demokratizací společnosti, v níž se mění výrobní poměry a s nimi zcela zákonitě i všeobecné podmínky rozvoje společnosti. Demokratizace vzdělání v těchto zemích hraje významnou úlohu jako předpoklad utváření a rozvoje individuálních schopností každého jednotlivce. Ruší řadu třídně stavovských a politicko-sociálních bariér, což působí jako demokratizační stimuly změn společenského vědomí nejen v dříve prakticky nerovnoprávných třídách, ale i v třídách dříve preferovaných. Je současně důležitým faktorem působícím ve směru žádoucích změn v sociokulturním prostředí rodin s nejnižší kulturní úrovní. Konkrétní výzkumy potvrzují předpoklad, že na zlepšování sociokulturního prostředí těchto rodin působí výrazně členové, kteří studují na vyšších stupních škol. Všeobecný kulturní vzestup, k němuž dochází v socialistické společnosti a na němž se demokratizace vzdělání podstatně podílí, může v dlouhodobější perspektivě příznivě ovlivnit i celkovou kvalitu populace, pokud tím rozumíme zvyšování rozumových schopností a vzdělatelnosti každého jedince.

3. Problémy mezinárodních komparací kulturní úrovně

Problémem zvláštního druhu je porovnávání kulturní úrovně jednotlivých společností, států a národů. Podobně jako v oblasti vzdělání můžeme i o kultuře získat relativně srovnatelné údaje především pokud jde o počty kulturních institucí a frekvenci jejich využívání, vybavení domácností hromadnými sdělovacími prostředky, výši nákladů a počet titulů vydávaných knih, novin a časopisů.

Prostý průřez daty tohoto druhu však může vypovídat pouze o počtu a stavu či o případných tendencích vztahujících se k počtu a danému stavu. Mezinárodní komparace jsou zde přijímány se značnou rezervou hlavně proto, že jim uniká analýza obsahů. To však není jediná a hlavní obtíž, alespoň ne ve všech případech.

Rezervovanost je na místě především proto, že statistické údaje tohoto druhu nejsou zpravidla analyzovány v celospolečenských souvislostech a ve vazbách na vědomí jednotlivých tříd a skupin. Tento druh analýzy sice nemůže nahradit analýzu obsahů úplně, avšak je prvořadý, a to

ze dvou důvodů: 1. Analýza kultury v celospolečenských souvislostech umožňuje poznat její skutečnou funkci ve společnosti a najít adekvátní sociologický přístup k jejímu hodnocení z hlediska leninského pojetí dvou kultur v třídní společnosti. 2. Komplexní vážení a srovnávání statistických dat o kultuře ve vztazích ke společnosti a podmínkám života lidí zakládají možnost racionálně hodnotit shromážděné údaje i s ohledem na obsahovou stránku kultury, protože charakter výrobních poměrů a všeobecné podmínky rozvoje společnosti rozhodující měrou ovlivňují společenské vědomí. Jeho prostřednictvím se stávají zdrojem pohybu, který vrací do kulturní sféry nové podněty a vynucuje si její modifikace.

Žádné sebedokonalejší rozbory kulturních obsahů, jsou-li analyzovány mimo kontext celospolečenských souvislostí, stavu a struktury společenského vědomí, nemohou vypovídat o skutečné kulturní úrovni té které společnosti, pokud ovšem celý problém neklademe mimo sféru totální lidské aktivity — nejen aktivity pracovní, ale také aktivity v participaci na přeměnách podmínek vlastního života. Přitom výzkumy aktivit lidí ve volném čase v naší společnosti ukazují, že politická aktivita a participace na řízení veřejných záležitostí podstatně ovlivňuje i kulturní aktivitu lidí a úzce s ní souvisí. Korelace je zde někdy dokonce vyšší než korelace se vzděláním.

Na příklad združstevňování vesnice znamenalo pro pětinu našeho obyvatelstva v průběhu krátkého období profesionální reorientaci a prudkou sociální mobilitu. Přesto došlo během jednoho a půl desetiletí ke stabilizaci i v generaci, která byla subjektem této dalekosáhlé změny, a ke všeobecnému odbornému i kulturnímu vzestupu této části obyvatelstva. Tlaky společnosti na rychlou reorientaci na velkovýrobu a technické i technologické změny v zemědělské výrobě byly provázeny aktivizací družstevního rolnictva ve sféře participace na řízení těchto procesů. Družstevníci sami organizovali celospolečenské přeměny, účastnili se řízení družstevního hospodářství, pracovali v občanské správě i v politické sféře. Uvedený příklad má nepochybně i teoretickou hodnotu, neboť jde o fakt proěřený ve společenské krizi československé společnosti v roce 1968, v níž se družstevní rolnictvo ukázalo jako

stabilizační faktor socialismu. Do hry zde vstupuje to, co Lenin nazýval politickou kulturností obyvatelstva. Bez nadsázky je možno tvrdit, že je kvalitativně novým faktorem socialistické společnosti a úzce souvisí s její kulturní strukturou.

V této souvislosti se nabízí závažná metodologická otázka související s poznáváním proměn společenské struktury socialistické společnosti a jejího vědomí, tedy i proměn vědomí dělnické třídy. Tato otázka zní: Nemí možno zkoumat strukturální změny ve společenském vědomí jednotlivých tříd socialistické společnosti — konkrétně dělnické třídy — prostřednictvím analýzy změn, k nimž došlo v jiné třídě? Nemí taková oklika oklikou pouze zdánlivou a neznamena ve skutečnosti přiblížení se podstatě věci; nejde o důležitý prostředek sebepoznání dělnické třídy samé?

V přeměnách společenského vědomí socialistické společnosti dochází k nerovnoměrnostem, které souvisí nejen s přeměnami v politicko-ekonomické sféře, ale také s proměnami v kulturním povědomí, s všeobecnou kultivací jednotlivých tříd a skupin obyvatelstva. Přitom nemusí jít a ve všech případech nejde o souběžný proces, ale o procesy dva, které se prolínají a splývají, ale také se vzdalují a jeden nabývá vrchu nad druhým. Pokud změny ve vědomí jednotlivých společenských tříd a skupin mají stejný směr jako hlavní proud kvalitativních společenských změn, mohou přispět k identifikaci podstatných změn ve vědomí celé společnosti.

Jednostranně pojaté vazby vzdělání na hospodářskou a vědeckotechnickou oblast — můžeme ji nazývat civilizační sférou —, stejně jako značně rozšířené tendence ohraničovat kulturní úroveň obyvatelstva vzorem nejvyšší civilizační úrovně v soudobém světě jakoby v zájmu budoucího kulturního vývoje člověka ve skutečnosti ponechávají stranou lidskou aktivitu ve vazbě na ni samu a na takové podmínky společenského vývoje, v němž bude člověk sám sobě účelem.

Z hlediska soudobé společnosti je však podstatná právě dialektika lidské aktivity, kterou můžeme nazvat tvořivostí, a podmínek, které rozvíjení této tvořivosti člověku umožňují nebo ji brzdí. Tato souvislost je pro nás rozhodující, neboť odhaluje, jaké šance má člověk v konkrétní společenské struktuře jako bytost, o níž zde

vlastně běží. Při takovém pohledu se pak plně projeví relevance sociálně politického uspořádání společnosti. Třídy, stejně jako sociální vrstvy, pak už pozbývají charakteru abstraktních symbolů a jeví se v plně konkrétnosti jako soubory lidí, kteří buď participují nebo neparticipují nejen na rozvíjení hospodářské a vědeckotechnické sféry, ale participují nebo neparticipují také na reflexi společenské skutečnosti v procesu jejího tvoření a sami sebe si uvědomují nebo neuvědomují jako aktivní činitele tohoto procesu, nebo zůstávají jeho objekty.

Při mezinárodních komparacích vůbec a při komparacích údajů z kulturní oblasti zvláště proto nemůže jít jen o porovnávání kvantitativy jevů, nebo dokonce věcí. Už v metodologických přístupech a teoretických východiscích musí být obsažena dialektika objektivního historického pohybu. Jedině ona dovoluje teoreticky zhodnotit možnosti, které dává uplatnění exaktních metod poznávání společenské reality tím, že uvádí daný moment do časových souvislostí s minulostí a budoucností a zároveň odhaluje dynamiku vlastní struktury zkoumaného jevu.

Problémy mezinárodních komparací na úseku vzdělání a kultury, o nichž jsem hovořila, souvisí především s porovnáváním údajů zemí s různým politickým zřízením. Některé jevy socialistických společností je velice obtížné do komparací socialistických a kapitalistických společností zahrnovat. Důvodem není jen nerozpracovanost teoreticko-metodologických nástrojů vědeckého zkoumání, ale především to, že v socialistické společnosti vznikají zcela nové jevy právě v oblasti vzdělání a kultury, včetně politické kultury občanů socialistické společnosti.

Nové okolnosti historického vývoje socialistické společnosti, které jsou dány novým charakterem výrobních poměrů a novým charakterem všeobecných podmínek života společnosti, vyvolávají kvalitativní změny ve struktuře společenského vědomí a také ve struktuře kulturního vědomí společnosti. S tím souvisejí také svérázné změny v kulturní mobilitě obyvatelstva jako celku i v kulturní mobilitě společenských tříd a skupin.

Dosud jsme zvyklí uvažovat o mobilitě pouze v oblasti socioprofesionálních rolí nebo některých dalších komponent sociál-

ниho statusu. Jde však o to, že kulturní mobilita — jakkoli dnes i v socialistické společnosti úzce souvisí se sociální mobilitou — na ní nemusí být bezpodmínečně závislá nebo z této bezprostřední vázanosti, alespoň v některých ohledech, vystupuje. (Tento problém přirozeně souvisí s pojetím kultury a kulturnosti a s hodnocením tvořivé účasti lidí na společenské reflexi a jejím teoretickém i praktickém přesahu. Toto postavení problému implikuje dialektickou negaci tradiční kontrapozice civilizace a kultury). Vzniká nový jev, který se začíná rozvíjet a může se plně rozvinout jen v socialistické společnosti. Tento jev dává možnost vytvářet nové hodnotové struktury a orientace, odlišné od hodnotových struktur soudobých kapitalistických společností, a formulovat cílové hodnoty socialistického životního stylu.

* * *

Mezinárodní komparace — byť na vysoké metodologické a teoretické úrovni — mají svoje hranice a není možno očekávat, že vyřeší problémy, které existují uvnitř jednotlivých společností. Metoda komparace je pouze jednou z metod přesnějšího a úplnějšího poznávání společnosti. Stejně tak i sociologie je jen jednou ze společenskovědních disciplín, zatímco poznávání společnosti je záležitost multidisciplinární.

Mezinárodní komparace sociální struktury, její dynamiky a porovnávání dat z jednotlivých oblastí společenského života nemají pro nás, jak už bylo řečeno na začátku, význam samy o sobě. Smysluplné jsou teprve tehdy, jestliže přispívají k účelným a racionálním zásahům do vývoje společnosti v souladu s potřebami jejího revolučního pohybu, což se přirozeně bez vědeckého zkoumání nemůže obejít.

Резюме

Гулакова М.: Образование и культурные аспекты социальной мобильности с точки зрения международных сравнений

Статья разделена в три части.

Первая показывает теоретико-методологические проблемы международных сличений; речь идет не только о социологических вопросах, но также о марксистской рефлексии данного положения и о его философском и практическом следствии. Необходимо неустанно разрабатывать научную характеристику социалистического общества и социалистического жизненного стиля, начиная с экономических и политических основ социалистического обществен-

ного строя, через современное и предполагаемое в будущем развитие науки и техники до формирования сознания общества, и одновременно формулировать цели дальнейшего развития социализма, не только краткосрочные, но и в перспективе более длительного срока. Формулируя цели и перспективы развития мы должны принимать во внимание много неизвестных и переменных; больше всех мы их найдем на стороне человека. Дело не идет об абстрактном антропологическом подходе, но о конкретных исторических ступенях развития человека со всей областью рефлексии и саморефлексии общества, отраженной в институциональной структуре, опосредствующей в современном обществе — и капиталистическом и социалистическом — реальное субъектно-объектное отношение.

Во второй части автор занимается проблемой научной трактовки собранных данных; это значит интерпретировать их не только в рамках их собственной структуры, но также и в отношениях их к остальным областям общественной жизни и, в конце концов, комплексно по отношению к обществу и к его движению. В качестве примера он приводит сравнение данных об образовании, где преобладает аспект отношения образования к хозяйственному и научно-техническому развитию. Этот подход обычен даже и там, где обсуждается сущность образования по отношению к социальной мобильности. Из этого он выводит место соответствующего государства, занимаемое им по степени достигнутого научно-технического и экономического развития, и его будущие шансы в этом направлении.

Характер общества определяется, однако, характером производственных отношений и диалектикой этих отношений и всеобщих условий развития общества — сюда, естественно, входит также степень хозяйственного и научно-технического развития. Эта диалектика оказывает решающее влияние на формирование общественного и индивидуального сознания и на способ участия людей в формировании данного характера производственных отношений и всеобщих условий жизни. Как только мы приведем вышеупомянутые факты в эту связь, то мы должны спрашивать не только о месте соответствующей страны в количестве студентов вообще, но также о том, какое участие в росте этого количества принимают все слои жителей. Ответ звучит не в пользу всех капиталистических стран: ни в какой из них не удалось устранить дискриминацию в доступе к образованию, которая действует невзирая на эвентуальные правовые гарантии, между тем как в социалистических странах структура студентов существенным образом сблизилась с социальной структурой общества. Установление этого показывает всю проблему повышения количества студентов в другом свете и указывает на многозначность трактовки этих данных, если она базируется только на отношении к всеобщим тенденциям хозяйственного и научно-технического развития.

Третья часть посвящается проблемам международного сравнения культурного уровня. Относительно сравнимыми данными являются

данные, касающиеся количества культурных учреждений и интенсивности использования их, оборудования домашнего хозяйства средстами массового сообщения, тиража и числа издаваемых книг (или же переводов), газет и журналов. Международные сравнения здесь восприимчивы очень критически, особенно потому, что они не заключают в себе анализ содержания. Однако, это не решающая причина. Решающим является то, что данные этого рода, как правило, не анализируются в всеобщественных связях и в связях с сознанием отдельных классов и групп. Естественно, такой анализ не может заменить анализ содержания полностью, но он является первоочередным по двум причинам: 1. он дает возможность узнать функцию культуры в обществе и найти адекватный социологический подход к оценке культуры, 2. комплексное взвешивание и сравнение эмпирических данных о культуре в ее отношении к обществу и условиям жизни людей скорее создает основу возможности рационально оценивать соответствующие данные с учетом содержания чем наоборот.

Превосходнейшие анализы культурных содержания, поскольку они анализируются вне контекста всеобщественных связей, состояния и структуры общественного сознания, не могут давать показаний о действительном уровне соответствующего общества.

Summary

Huláková M.: Education and Cultural Aspects of Social Mobility from the Viewpoint of International Comparison

The paper is divided in three parts.

Part I exposes the theoretical and methodological problems of international comparison; it involves not only sociological problems but also the Marxist reflection of the given condition, as well as its philosophical and practical reflection. It is necessary continuously to elaborate the scientific characterization of the socialist society and the socialist style of living — from the economic and political bases of the socialist social order over the demands of the contemporary or anticipated development of science and technique to the formation of social consciousness — and simultaneously to formulate not only short-term goals of the further development of socialism but also goals having a more long-term perspective. In formulating goals and developmental perspectives, many unknown and variable quantities must be considered; most of them are on the part of Man. It is not the matter of an abstract anthropological approach but of concretely historical stages of the development of Man, including the whole area of the reflection and self-reflection of society projected into the institutional structure, mediating in the contemporary society (both capitalist and socialist) the real subject-object relation.

In Part II, the author discusses the problem of the scientific interpretation of the

data collected. This means their interpretation not only in the framework of their own structure but also in their relations to other areas of social life, and finally, complexly, to society and its motion. By way of example, she introduces the comparison of data concerning education where the viewpoint of the relation of education to the economic, scientific and technological development is predominating. This approach is usual also where the relevance of education to social mobility is considered. Therefore, the place of the respective state in the scale of the attained scientific-technological and economic development is deduced, as well as its further chances in this direction.

The character of society, however, is determined by the character of production conditions as well as by the dialectics of these conditions and of the general conditions of the development of society — naturally involving also the level of economic and scientific-technological development. This dialectics has a decisive influence on forming both the social and the individual consciousness, and on the way in which people participate in forming the given character of production relations and of the general conditions of social life. After having brought the above-mentioned facts into this context, we must necessarily inquire not only about the order of the respective country in the number of university students in general, but also about the share of all the population strata in their growth. Here, the reply is in disfavour of all the capitalist countries: not a single one of them has succeeded in doing away with the discrimination in the approach to education; this discrimination functions regardless of eventual legal guarantees. In all the socialist countries, on the other hand, the social structure of the university students has substantially approximated the social structure of society. This ascertainment throws a new light upon the whole problem of increasing the number of university students and shows the ambiguity of the interpretations of these data — if they are based only on the relation to general tendencies of the economic and scientific-technological development.

Part III is devoted to the problems of international comparison of the cultural level. Relatively comparable data include primarily the numbers of cultural institutions and the frequency of their utilization, the equipment of households by mass communication media, total printing expenses and numbers of published books (or translations), newspapers and periodicals. International comparisons in this area are accepted with considerable reserve, mainly due to their lack of content analysis. This, however, is not the decisive reason. What actually decides is that, as a rule, data of this kind are not analysed in all social contexts and in their connection with the consciousness of individual classes and groups. Naturally, such an analysis cannot fully replace the content analysis, but is of primary importance for two reasons:

1. it helps us to understand the function of culture in society and to find an adequate sociological approach to the evaluation of culture, 2. the complex weighing and comparing of empirical data about culture in their relation to society and to the people's living conditions offer the possibility of a rational evaluation of the respective data even with a view to the content aspect, rather than to the contrary.

No matter how accomplished are the

analyses of cultural contents, they cannot — in case they are analysed outside the context of all-social connections, of the condition and structure of social consciousness — give us any idea about the actual cultural level of the respective society, unless, of course, the whole problem is excluded from the sphere of total human activity — i. e. not only of the working activity but also of the activity by which man participates in changing the conditions of his life.